

CU PRIVIRE LA SISTEMUL CRONOLOGIC AL LUI B. HÄNSEL PENTRU EPOCA MIJLOCIE A BRONZULUI

DE

AL. VULPE

Recenta lucrare a lui B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken**, așa cum reiese și din titlul ei, pune probleme de o deosebită importanță pentru o arie, în care se include o bună parte din jumătatea apuseană a României. Necesitatea discutării ei prin prisma cercetărilor arheologice românești abia dacă mai trebuie menționată. Acesta este scopul lucrării de față, care îmi va oferi prilejul de a-mi expune unele puncte de vedere privind problemele în discuție.

Hänsel își propune, la sugestia lui V. Milojević, să prelucreze materialul care ar putea servi pentru o cronologie unitară a perioadei mijlocii a bronzului din bazinul carpatic, înțelegînd prin aceasta etapa ce corespunde în linii mari perioadelor Reinecke B și C. Aria geografică pusă în discuție — „Karpatenbecken” (bazinul carpatic) — este înțeleasă în sensul folosit îndeobște de cercetătorii maghiari și cuprinde Ungaria, Slovacia, Ucraina transcarpatică, Transilvania, Banatul și NE Iugoslaviei.

După Hänsel dovedirea existenței unei perioade mijlocii a bronzului de sine stătătoare necesită în prealabil prelucrarea tuturor descoperirilor de tipuri și variante, pentru ca, apoi, prin definirea de tipuri, de combinații caracteristice, să fie deslușite diversele etape cronologice. În jurul acestei scheme astfel precizate pot fi grupate și descoperirile considerate indiferente din punct de vedere cronologic. Pentru fiecare tip de obiect metalic trebuie luați în considerare patru factori: durata existenței tipului respectiv, tendința de dezvoltare, variabilitatea formală și aria de răspîndire. După stabilirea acestor factori tipul respectiv poate fi considerat cronologic fixat și poate servi pentru comparații cu ariile culturale învecinate. Din păcate situația descoperirilor prezintă încă foarte multe lacune, mai ales

* Partea I text, 170 p., partea a II-a cataloguri și planșe (279 p., 58 planșe, 30 hărți și 14 planșe pliante cu scheme tipologico-cronologice). Apărută în editura R. Habelt, Bonn, 1968 (de fapt a apărut în 1969; în România primul exemplar a ajuns în aprilie 1970), în colecția *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archeologie des Mittelmeer-Kulturräume für das Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg*, sub îngrijirea lui V. Milojević (vol. 8).

în ceea ce privește cercetarea așezărilor și chiar și a mormintelor. De aceea, cronologia acestei perioade va fi *în primul rînd o cronologie a obiectelor ce apar în depozitele de bronzuri*. Conștient de erorile ce pot surveni prin studiarea unilaterală a depozitelor, Hänsel s-a străduit, în măsura în care a fost posibil, să stabilească legături și cu descoperirile de caracter funerar.

Se discută în continuare problema terminologiei. Un nou sistem cronologic pentru bazinul carpatic trebuie să îndeplinească patru condiții : 1) să cuprindă în mod logic dezvoltarea tuturor culturilor cu cezurile respective ; 2) să fie neutru față de concepția culturilor văzută în stadiul actual al cercetării ; 3) să poată fi acordat la schemele cronologice ale zonelor învecinate (în cazul de față, la cronologia Europei centrale) ; 4) să folosească o terminologie adecvată, din care să reiasă în mod clar zona pentru care este destinat. Autorul propune și folosește termenul de „Danubische Bronzezeit”, considerînd că, de la Childe încoace, prin „Danubian” sau „donauländisch” se înțelege aria culturală a bazinului carpatic, așa cum a fost definită mai sus. Hänsel împarte „bronzul danubian” în trei perioade, care să corespundă limbajului folosit în Europa centrală.

Perioada timpurie, prescurtată de autor cu sigla FD, corespunde în general cu perioada Reinecke A, este atestată de așezările de tip Tell (spre exemplu Tószeg) și este subîmpărțită în alte trei subperioade. Perioada mijlocie (MD) se subdivide, la rîndul ei, în trei subperioade și corespunde în linii mari bronzului mijlociu după Reinecke (B pînă la C 1). Perioada tîrzie (SD) se subîmparte deocamdată doar în două etape și ar corespunde perioadelor C 2, D și Ha A după Reinecke (vezi tabelul de la p. 21). Autorul nu-și ascunde speranța că cercetările viitoare vor permite o subîmpărțire și a perioadei tîrzii în trei subperioade. S-ar putea utiliza astfel și pentru bazinul carpatic sistemul de trei perioade subîmpărțite în cîte trei subperioade al lui A. Evans, aplicat pentru spațiul est-mediteranean.

Hänsel trece în continuare la studiul fiecărei grupe de descoperiri în parte. Mai întîi sînt studiate armele și uneltele, apoi obiectele de podoabă și abia la urmă tipurile și complexe ceramice. Subcapitolelor respective le corespund, în vol. II, ample liste de descoperiri însoțite de o bogată ilustrație. Sînt ilustrate mai ales complexe închise („geschlossene Funde”), care pot servi pentru datare.

În cursul studierii tipurilor luate în parte, Hänsel se străduiește să aducă date pentru definirea a trei subperioade ale bronzului mijlociu. Conform expunerii metodologice, el caută să stabilească tipuri de obiecte și de combinații caracteristice pentru fiecare subperioadă. În acest sens este evident că obiectele de podoabă se pretează cel mai bine la o variabilitate tipologică foarte diversificată. Subliniind puținătatea datelor sigure privitoare la condițiile de descoperire ale ceramicii, Hänsel își propune să cerceteze numai formele ce pot fi atribuite cu certitudine unei anumite etape, pe baza bronzurilor din context. Consecința acestui fapt este că se determină, cu ajutorul obiectelor de metal bine datate, evoluția formelor ceramice și se construiește astfel o schemă, care pretinde să fixeze cronologic ceramica din complexe culturale (p. 123).

Este important de remarcat necesitatea resimțită de autor de a împărți aria „bazinului carpatic” în trei zone, cu centrul de greutate respectiv în Transdanubia și vestul Slovaciei, în NE bazinului carpatic

și în zona sudică (Serbia de N și Banatul). Această împărțire a fost necesară, atât în ce privește studierea bronzurilor, cât și a ceramicii.

În încheiere (p. 159 — 170), Hänsel, rezumă cele rezultate din analiza pe tipuri, încercînd a caracteriza trăsăturile celor trei subperioade ale bronzului mujlociu (MD I, MD II și MD III). Se constată astfel că MD I se deosebește de perioada anterioară (FD III) prin răspîndirea, de la răsărit spre apus, a multor elemente culturale, ce au caracterizat orizontul anterior.

Amintim că Hänsel situează depozitele de tip Hajdúsámson-Apa în FD III sau la limita între FD III și MD I. Prin această migrare spre Europa centrală a unor elemente culturale ia naștere o gamă mare de forme și de tipuri noi, ceea ce justifică definirea unei frontiere între epoca timpurie și mijlocie a bronzului.

Forme călăuzitoare ale MD I sînt topoarele cu disc de tip B 1 (Nestor). Apar prima oară seceri, cuțite și pensete. O altă formă nouă este apărătoarea de braț, întîlnită în foarte multe depozite. Tot acum apar primele ace în formă de seceră (*Sichelnadel*), cele cu capul în formă de floare de cui (*Nagelkopfnadel*) sau pandantivele cordiforme inverse cu spin central.

Bronzurile de tip Kosziderpadlás caracterizează primele două etape ale perioadei mijlocii. Hänsel crede că acest orizont de depozite nu este atât de unitar cum îl considerau Mozsolics și Bóna, că el cuprinde două etape distincte ce caracterizează tocmai MD I și MD II. Odată cu MD I încetează, după Hänsel, culturile cunoscute sub numele de Füzesabony-Otomani, Vatyá, Madarovec, Veszprém și Szekszárd.

Perioada MD II reprezintă, în multe privințe, consolidarea evoluției începute în perioada precedentă. Tipurile sînt foarte asemănătoare. Forme călăuzitoare sînt spade de tip Au, pumnale cu capătul trapezoidal, ace în formă de seceră, fără perforație, ace de tip Wetzleinsdorf, brățări cu decor în formă de solzi de pește etc. Topoarele de tip B 1 evoluează, devenind mai zvelte. Apar săbiile de tip Boiu. Pe fondul culturii Otomani iau naștere grupele înrudite între ele Piliny, Hajdúbagos, Egyek și Szeged-Alsótanya. Continuă culturile Vatina și Dubovač.

Autorul întîmpină greutăți în caracterizarea etapei MD III. Depozitele lipsesc. Nu sînt săpături în așezări. Acestei perioade îi sînt caracteristice inventarele mormintelor de la Sombor, Senta, Keszthely etc. și săbiile cu limbă la mîner de tip Smolenice. Săbiile de tip Boiu apar mai ales în această perioadă. Aspectul cultural al bazinului carpatic pare foarte unitar. Abia se lasă definite grupe regionale. Se observă contacte strînse cu cultura tumulară din perioadele B2 și C 1, după Reinecke și Torbrügge. Apar morminte tumulare, mai întii în vestul zonei (Smolenice, Joševa). În perioada următoare (SD I) acest obicei funerar se extinde și spre răsărit. Se citează tumulul de la Nyírkarász.

În încheiere, Hänsel încearcă să delimiteze MD III de faza următoare SD I, arătînd trăsăturile acesteia din urmă, fără însă să stăruie asupra ei.

O trăsătură generală a lucrării lui Hänsel este acceptarea unei priorități culturale a spațiului cercetat, față de Europa centrală. Mi se pare importantă paralelizarea perioadei tirzii (SD I) cu perioadele Reinecke C pentru Europa centrală. Acest avans cronologico-cultural este tot mereu impus de cercetările mai recente.

În privința cronologiei absolute, Hänsel arată greutățile de stabilire a unei legături între lumea miceniană după el, cronologic bine fixată, și bazinul carpatic, datorită lipsei de cercetări în zona de legătură. Considerând că bine cunoscutele influențe miceniene asupra bronzului carpato-dunărean se situează în special în secolul al XVI-lea (orizontul de depozite Hajdúsámson, Țufalău, ș.a.m.d.), epoca mijlocie a bronzului începe încă înainte de 1500 și durează pînă la începutul secolului al XIII-lea. Fiecăreia din cele trei perioade i-ar corespunde astfel o durată de 60 — 75 ani.

Rezultă din cele de mai sus că miezul lucrării lui Hänsel este reprezentat de tratarea în parte a tipurilor de bronzuri și a ceramicii (133 p. din totalul de 170 p.). După părerea mea, în această parte constă și cea mai importantă contribuție a autorului. În prezentarea de mai sus nu am putut insista asupra acestei părți, tocmai datorită volumului uriaș de fapte și de observații, cele mai multe indispensabile oricărui studiu privind epoca bronzului propriu-zisă¹. Lectura și analizarea acestui material se impune tuturor celor interesați. O analizare amănunțită în rîndurile de față este practic imposibilă. Luat în parte, fiecare capitol reprezintă de fapt un studiu privind tipologia, răspîndirea, datarea și originea grupei respective de descoperiri. Am stăruit dimpotrivă asupra motivărilor metodologice, deoarece criticile mele vor afecta mai ales această latură, pe care o consider mai degrabă *vestmîntul* și nu *miezul* lucrării lui Hänsel.

În primul rînd, nu pot împărtăși ideea limitării ariei geografice la „Bazinul carpatic”, așa cum vrea să-l definească autorul. Noțiunea de „Bazin carpatic”, mărginită doar la bazinul Dunării mijlocii, este fără temei. Din bazinul carpatic nu pot fi excluse zonele extra-carpatiche ale României². Chiar și așa noțiunea utilizată de Hänsel ar fi putut fi justificată dacă bazinul carpatic al Dunării mijlocii ar reprezenta o zonă unitară din punct de vedere cultural. Dar întreaga lucrare a lui Hänsel nu face decît să infirme caracterul unitar al acestei zone. De aceea autorul a simțit nevoia de a justifica alegerea acestei arii ca obiect de studiu, datorită caracterului de „mijlocitor între spațiul est-mediteranean și stepele

¹ Îmi exprim și aici regretul de a nu fi cunoscut lucrarea lui Hänsel pînă a încheia studiul meu privitor la topoarele cu disc din România (*Äxte und Beile aus Rumänien*, I, 1970, în *Prähistorische Bronzefunde*, seria IX, 2; manuscrisul l-am încheiat la Frankfurt a.M., în mai 1969, cînd cartea lui Hänsel nu apăruse încă pe piață). Deși studiul meu se întemeiază pe un material mai complet (Hänsel cunoaște 34 de descoperiri de topoare cu disc din România din cele circa 120 existente), nu există deosebiri de vederi între noi, în ceea ce privește problemele majore, în special ale datării și evoluției variantelor principale. Remarcăm totuși că Hänsel nu acordă multă importanță evoluției în amănunt a motivelor de decor la tipurile de topoare A și B₁. Astfel nu accentuează diferența, după mine importantă, între decorul spiralic al topoarelor din categoria piesei de la Mezöberény și motivele predominant geometrice de pe topoarele de la Ighiel etc. Consider că această distincție are o valoare cronologică, ce putea fi exploatată de autor. De asemenea Hänsel nu vorbește nimic despre problema originii topoarelor cu disc.

² Cînd studiază ceramica din răsăritul „bazinului carpatic”, autorul nu cercetează nici chiar descoperirile din Transilvania (p. 143, nota 7). Prin aceasta este lipsit de datele aduse de cercetarea românească, mai ales în domeniul explorării așezărilor, pentru perioada respectivă. Mă refer în special la ignorarea unor cercetări ce permit concluzii de ordin general cronologic, cum ar fi cele pentru culturile Otomani (I. Ordentlich, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 115 și urm.), Noua (A. Florescu, în *ArchMold*, 2—3, 1964, p. 143 și urm.) sau Monteoru și Costișa (A. Vulpe, în *Dacia* N.S., V, 1961, p. 105 unde se citează și bibliografia mai veche). Am indicat doar unele studii, care au apărut înainte ca Hänsel să-și fi încheiat lucrarea.

din sudul Rusiei, pe de o parte, și Europa centrală pînă în Scandinavia, pe de alta". Privită însă sub acest unghi, noțiunea de „Bazin carpatic” își pierde și mai mult sensul logic, deoarece zona de contact, ce ar trebui să ducă la consolidarea căii balcanice pentru fundamentarea cronologiei bronzului european, este sensibil mai largă. Ea cuprinde tot nordul Peninsulei balcanice și țăările dunărene de la Marea Adriatică pînă la Marea Neagră. Nu este o zonă cultural unitară, dar poate fi definită într-adevăr ca zona de contact, de mijlocire a difuzării influențelor sud-răsăritene spre Europa centrală sau reciproc. Noțiunea de „bazin carpatic” este de fapt o denumire nouă pentru un concept vechi, azi total depășit, ca „bronzul ungar” sau „ungaro-transilvan” sau „ungaro-român”. Că această noțiune se întemeiază pe hazardul descoperirilor, au arătat-o faptele din ultimele decenii, cînd, datorită pe de o parte intensificării cercetărilor arheologice, pe de alta industrializării și mecanizării agriculturii, răscolirea intensă a pămîntului a dat și dă într-una la iveală, într-un ritm susținut, descoperiri de bronzuri, depozite și așezări noi în zonele din jurul „Bazinului carpatic”. Aceste fapte fac ca centrul metalurgic și cultural din Transilvania și din Ungaria de răsărit să devină doar un aspect al unei zone culturale egal de bogată și foarte diversificată în culturi regionale. Un singur exemplu : în Moldova se cunoșteau pînă la al doilea război mondial două descoperiri de topoare de bronz cu gaură de înmănușare. Astăzi numărul pieselor descoperite în această regiune a crescut la 22 ³. Și aceasta în numai 25 de ani.

Al doilea rînd de obiecții critice se referă la construcția schemei cronologice însăși. Deși expunerea metodologică exprimă un punct de vedere pe care îl împărtășesc, Hänsel s-a lăsat într-o mare măsură sedus de mulțimea datelor provenite din depozitele de bronzuri și a construit o cronologie aproape exclusiv pe acestea.

Este îndeobște cunoscut, și Hänsel este conștient de acest lucru, că dintre cele trei căi arheologice pentru determinarea unei cronologii relative — analizarea depozitelor, a mormintelor și a stratigrafiei așezărilor — prima este cea mai unilaterală, putînd duce la imagini cu totul deformate. Dacă acceptăm părerea, din ce în ce mai răspîndită astăzi, că depozitele și chiar și obiectele izolate au ajuns în pămînt în marea lor majoritate ca depuneri votive, atunci este greu să mai vorbim de orizonturi unitare de depozite, în accepția unor evenimente, ce au obligat oamenii să-și îngroape avutul (bunul simț ne îndeamnă la întrebarea, de ce tocmai în clipe de restriște omul să-și îngroape armele?). Ele reprezintă în mare parte un element de rit religios, care putea fi mai frecvent într-o anumită regiune și într-o anumită perioadă, putînd lipsi într-alta, ca și obiceiul de a pune sau nu arme și podoabe în morminte, obicei ce prezintă fluctuații al căror rost ne scapă încă, în tot decursul istoriei și nu este în nici un raport cu starea de înflorire sau de sărăcie a anumitor culturi.

Pe de altă parte, evoluția tipurilor de bronzuri nu este neapărat paralelă și nu se dezvoltă în același ritm. Este posibil ca unele obiecte de podoabă, cum ar fi acele și chiar unele arme (în special topoarele de luptă și spadele), să prezinte o variabilitate mult mai mare, atît în spațiu, cît și în timp. Spre pildă, în ceea ce privește topoarele cu disc am reușit să sta-

³ Vezi A. Vulpe, *Äzte und Beile*, I, p. 6. Acolo citam doar 20 de topoare. Anul acesta mi-au mai ajuns la cunoștință alte două piese.

bilesc un număr foarte mare de variante tipologice ⁴. Faptul că multe se întâlnesc în aceeași regiune mă îndeamnă la ipoteza că această varietate reflectă și o evoluție în timp. Care a fost ritmul acestei evoluții nu se poate preciza. Cu atât mai mult trebuie să ne ferim de a atribui fiecărei variante semnificația de formă călăuzitoare a unui anume orizont cronologic.

Alte piese, cum ar fi brățările, pumnalele, cuțitele, unelte, cunosc o evoluție ritmic mai puțin diversificată. În sfârșit, variabilitatea evoluțivă a tipurilor de bronzuri nu este în mod necesar legată de evoluția istorică a culturii materiale în întregul ei. Dacă în așa-numitul bronz timpuriu al lui Hänsel (FD) sînt mai puține tipuri de bronzuri, cu o variabilitate redusă, nu înseamnă că perioada respectivă a avut o durată mai scurtă. Dimpotrivă, numeroasele faze de evoluție, atestate stratigrafic în cuprinsul așezărilor din această perioadă, mărturisesc contrariul. În același timp, răspîndirea pe scară largă a metalurgiei bronzului după secolul al XV-lea a dus rapid la o variabilitate tipologică foarte mare a formelor, ceea ce nu înseamnă că perioada respectivă a fost mai lungă decît cea anterioară. Stratigrafia așezărilor — atît cît o cunoaștem — vorbește iarăși împotriva ⁵.

Iată de ce un asemenea sistem poate conține contradicții, care pot ieși la iveală de îndată ce epoca respectivă va fi studiată pe alte baze.

Un exemplu pentru cele spuse : este curios că săbiile cu mîner se răresc mult în MD II, lipsesc în MD III, pentru a reapare în număr mare în SD. Același lucru despre topoarele cu ceafa prelungită. Lipsesc în MD, ca să reapară în SD I. Situația este și mai critică cînd este vorba de ceramică. Autorul recunoaște că nu s-a putut stabili un orizont MD III, cu valabilitate pe tot bazinul carpatic, în ceea ce privește formele ceramice.

De asemenea este ciudat că în MD III nu sînt depozite de bronzuri de fel, deși în perioada anterioară și cea ulterioară abundă. Perioada mijlocie (MD) se caracterizează mai ales prin bogăția tipologică și marea variabilitate a multor tipuri de podoabe. În rest rămîn lacune mari pentru unele din cele trei subperioade, în special pentru MD III, lacune care s-ar rezolva în cazul cînd MD III ar fi considerat un orizont artificial, putînd cel mult reflecta o realitate locală, ici și colo, nu un orizont general. Nu trebuie să reiasă din criticile mele că întregul sistem cronologic, așa cum l-a făcut Hänsel, nu poate fi aplicat. Utilitatea lui este însă mărginită, ca și în cazul sistemului Reinecke, doar la o periodizare în ansamblu a bronzurilor. El nu poate reflecta procesul istoric al diverselor comunități din această perioadă a epocii bronzului. Prin sistematizarea imensului material din zona bazinului Dunării mijlocii, Hänsel a adus un aport foarte important și viitoarelor descoperiri de bronzuri vor trebui examinate prin prisma acestei cronologii. Nu cred însă că ceramica, elementul de bază în studiul culturilor epocii bronzului, a cărei evoluție, urmărită stratigrafic în așezări, reflectă într-adevăr un proces social și istoric, poate fi periodi-

⁴ *Ibidem* ; cf. în special fig. 2 de la p. 23.

⁵ În Europa centrală, mai ales în Germania, unde așezările sînt foarte puțin cercetate (cele mai multe au fost distruse de intensă locuire a zonelor industriale), putem avea o situație similară. Raportul de durată, între perioada veche aunjetiziană (Reinecke A) și perioada tumulară (B și C la un loc) este poate mai mare, în favoarea celei dintîi, decît se acceptă în general.

zată cu ajutorul bronzurilor din depozite. Stabilirea de tipuri ceramice călăuzitoare prin obiecte de bronz, din contexte, bine datate în cadrul depozitelor, nu poate duce nicicum la reconstituirea etapelor de evoluție ale culturilor. Acordarea și, implicit, verificarea sistemului cronologic al lui Hänsel cu datele stratigrafice ale diverselor culturi, va fi o sarcină de rezolvat pe viitor. Voi încerca, examinând unele situații stratigrafice din România și relația lor cu cronologia lui Hänsel, să exemplific cele spuse.

O contradicție deocamdată de nerezolvat rezidă între periodizarea pe baze stratigrafice a culturii Otomani — efectuată mai ales pe temeiul săpăturilor de la Otomani și Sălacea⁶ — și afirmația lui Hänsel că așezările-tel din cultura Füzesabony—Otomani III încetează în cursul MD I. Spre deosebire de I. Ordentlich, am fi mai rezervați în ceea ce privește extinderea fazei Otomani III, pînă după 1200⁷. Cioburile de tip Suciucare apar în contextele Otomani III cred că se referă la prima fază a culturii Suciucare, mai veche deci decît prima etapă a necropolei tumulare de la Lăpuș (aceasta reprezentînd astfel Suciucare II)⁸. Cum în cele mai vechi morminte de la Lăpuș apar bronzuri de tip Uriu-Dragomirești⁹, putem presupune că cultura Otomani III nu a coincis, sau a coincis prea puțin, cu perioada corespunzătoare acestui orizont de depozite (Uriu-Dragomirești)¹⁰. Dar chiar și așa sîntem departe de cronologia lui Hänsel, fără a mai pomeni de acea a Amaliei Mozsolics.

Orizontul reprezentat de depozitul de vase de la Valea lui Mihai sau de ultima etapă a cimitirului de la Streda nad Bodrogom trebuie să succedă imediat fazei Otomani III, fiind astfel contemporan orizontului de depozite Uriu-Dragomirești¹¹.

⁶ Este important mai ales studiul lui I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomani—Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1971, p. 83 și urm.

⁷ *Ibidem*, p. 97, aduce faza a treia a culturii Otomani pînă în pragul hallstattului.

⁸ Asupra prezenței fragmentelor culturii Suciucare (cunoscută și sub numele de cultura Suciucare-de-sus; propun însă denumirea mai scurtă, mai accesibilă pe plan internațional) în contexte Otomani tratează studiul lui N. Chidioșan, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 287 și urm. Despre necropola de la Lăpuș, jud. Maramureș, a apărut doar o scurtă notă fără ilustrații de I. Ordentlich și C. Kacsó privind ritul funerar (în *Marmăria*, I, Baia Mare, 1969, p. 11 și urm.). Un studiu asupra acestei necropole este pregătit de C. Kacsó, prin bunăvoința căruia dețin toate datele.

⁹ Mormintul tumular de incinerare de la Nyírkarász (A. Mozsolics, *Acta Arch Budapesta*, 12, 1960, p. 113 și urm.) prezintă multe asemănări de ritual cu tumuliile de la Lăpuș. Paralelismul cronologic al celor două descoperiri este foarte probabil.

¹⁰ Bronzurile găsite în „Cetatea de pămînt” de la Otomani, în mediu sigur Otomani III, vorbesc mai degrabă pentru un orizont anterior depozitelor de tip Uriu—Dragomirești. Doar inelul de buclă de la Otomani vorbește pentru perioadă tirzie, care ar corespunde culturii Noua în răsăritul României. Rămîne de văzut dacă acest tip însă nu ar putea fi pus în legătură cu o eventuală fază Otomani IV (cf. mai jos notele 11 și 12). De asemenea depozitul de bronzuri, descoperit pe „Cetatea de pămînt” de la Otomani, nu este demonstrat fără obiecții ca aparținînd stratului Otomani III (I. Ordentlich, în *AMN*, V, 1968, p. 397).

¹¹ Din ultimele date publicate privitor la săpăturile de la Otomani (I. Ordentlich, *op. cit.*, p. 83) rezultă că în ultimele niveluri de pe „Cetatea de pămînt” s-a găsit ceramică prezentînd analogii cu unele vase de la Streda nad Bodrogom considerate ca fiind post Füzesabony. Din păcate nu se specifică nicăieri în ce măsură acest nou orizont este bine definit în raport cu nivelul anterior (respectiv Otomani III=Füzesabony) I. Ordentlich nu pomeniște nimic despre o etapă Otomani IV, deși aceasta, cred, se conturează din ce în ce mai limpede, reprezentînd Otomani final. Pentru Valea lui Mihai vezi I. Ordentlich, în *Studii și comunicări, Muzeul Brukenthal*, 12, 1965, p. 181, cel puțin un vas din acest depozit aparține culturii Suciucare (*ibidem*, p. 181 și pl. III/4).

În nici un caz nu este MD I și nici faza Otomani III nu poate fi FD III. Rezultă deci o diferență sensibilă între cronologia în general acceptată în România și cea a lui Hänsel.

Nu este posibilă nici o dăinuire izolată a fazei Otomani III, numai în zona estică și nord-estică a ariei acestei culturi, așa cum sugerează Hänsel în urma informațiilor primite de la M. Rusu (p. 17). Legăturile tipologice dintre materialele de la Füzesabony, Tószeg (straturile superioare) și Otomani III sînt atît de strînse încît a presupune un decalaj de timp mare între ele este neverosimil¹². După dispariția culturii tell-urilor de pe Tisa mijlocie și apariția grupelor Egyekși Hajdúbagos, cultura Otomani III nu a mai putut dăinui mult nici în restul ariei sale, fără a se transforma. Rezultatul concret al evenimentelor de mai sus, trebuie să fi fost tocmai ceea ce sugerez a fi apariția fazei Otomani IV, atestată la Streda nad Bodrogom (de exemplu mormintele 48 și 57) în depozitul de vase de la Valea lui Mihai și chiar la Otomani. Difuzarea și dispersarea accelerată a elementelor culturale, o caracteristică a bronzului tîrziu în tot SE Europei, este confirmată de elementele Piliny în grupa Egjek și reciproc, de elementele culturii Suciu la Igrici — Matata¹³, și Valea lui Mihai etc. Aceste elemente ne permit atît o sincronizare culturală cît și o legătură cu bronzurile. Cultura Suciu ne leagă de tipul de depozite Uriu-Drăgoșmirești, cultura Piliny de tipul de depozite Rimavská Sobota¹⁴.

Privite astfel lucrurile, întreaga perioadă cuprinsă de Hänsel, sau se comprimă într-un spațiu de timp foarte mic, sau criteriile ei de datare trebuie revizuite. Sînt pentru această din urmă soluție. Aici voi da doar cîteva exemple. În funcție de stratigrafia așezării de la Otomani, cultura Otomani cuprinde toată perioada mijlocie a bronzului. Nu pumnalul de

¹² I. Ordentlich (*Dacia*, XIV, N.S., p. 93) nu se exprimă clar dacă așa-zisa pătrundere a purtătorilor culturii tumulare în Ungaria răsăriteană (pătrundere, care, în deplin acord cu Hänsel, nu cred că poate fi deocamdată demonstrată) implică un decalaj cronologic între sfîrșitul tell-urilor de pe Tisa mijlocie și cel al fazei Otomani III. În orice caz mutarea așezărilor în locuri natural mai întărite la Otomani de pe „Cetățuia” pe „Cetatea de pămînt” — s-a produs în faza de tranziție II—III, deci înainte de părăsirea tell-urilor de pe Tisa, unde faza a III-a este pe deplin reprezentată. Problema unui decalaj în timp al sfîrșitului fazei Otomani III în diferite așezări rămîne deschisă și din motive de ordin general, nu cred că acest decalaj de timp să fie important.

¹³ Împărțirea cimitirului de la Igrici Matata în două faze a fost făcută de Hänsel pe criterii tipologice și în funcție de obiectele de metal (vol. I, p. 151 și vol. II, Beilage 9), ca și în cazul cimitirului de la Cirna (cf. mai jos). Situaarea vasului de tip Suciu în faza I a acestui cimitir nu este, după părerea mea, suficient demonstrată.

¹⁴ Pentru acest tip de depozite, vezi lucrările lui T. Kemenczei, în *Evkönyve Miskolc*, 1965.

Nu neg ca depozite de felul celor de la Forró sau Vel'ký Blh să reprezinte un strat mai timpuriu în grupul de depozite de tip Rimavská—Sobota, dar mi se pare lipsită de conținut definirea unui orizont de depozite Felsőbalog (Vel'ký Blh) pentru tot bazinul carpatic, așa cum face Mozsolics (*ActaArchBudapest*, 15, 1963, p. 77 și urm., și *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, 1967, p. 125 și p. 48). Vezi în acest sens și punctul meu de vedere, exprimat succint, în *Äzte und Beile...*, p. 5, nota 4.

la Barca¹⁵, sau toporul cu ceafa prelungită de la Megyaszó datează faza Otomani III într-o perioadă numită convențional și fără nici o valoare concretă, A₂ după Reinecke sau FD III după Hänsel, ci ceramica fazei Otomani III este hotărâtoare pentru a data cele două tipuri de obiecte, cu toate consecințele pe care acest lucru le implică, într-o perioadă foarte apropiată de bronzul final. În felul acesta se închide și lacuna în linia de evoluție a topoarelor cu ceafa prelungită¹⁶. Prezența importului cultural Otomani III în cel mai de sus nivel Madarovce de la Nitriansky Hrádok, deci în nivelul imediat posterior gropii cu depozitul de arme¹⁷, dovedește de asemenea că înflorirea maximă a culturii Otomani III este tîrzie pe scară cronologică relativă¹⁸. În continuare trebuie presupus că așa-numitul orizont de depozite Hajdúsámson nu poate fi conceput ca o orizontală cronologică, ci piesele cu decorul caracteristic cuprind o perioadă de timp mai mare, ce corespunde fazei II și începutului fazei III de la Otomani. Această aserțiune ar fi în acord cu marea variabilitate tipologică a decorului topoarelor cu ceafa prelungită și cu disc (de tip A și B1) așa cum le-am stabilit în altă parte¹⁹. Desigur Hänsel are perfectă dreptate cu privire la lipsa de unitate a depozitelor din așa-zisul orizont Kosziderpadlás. Și aici există o pronunțată variabilitate tipologică, mai mică însă decît la tipul Hajdúsámson. Locul cronologic al acestui tip de depozite trebuie să se situeze în cea mai mare parte în perioada Otomani III. Depozitele de tip Uriu-Dragomirești urmează mijlocit celor de tip Kosziderpadlás.

De mare importanță este capitolul privitor la cronologia relativă a culturii de la Dunărea bănațoană, sirbească și oltenească. Este vorba de cîmpurile de urne dezvoltate pe fond Vatina. Cu ajutorul cimitirelor de la Ileandza, Belegiș, Cîrna și Belgrad-Karaburma, prelucrînd și vechile materiale de la Vatina, Vrșac, Dubovac etc. Hänsel ne-a oferit un tablou convingător al evoluției culturale din această zonă. Săpăturile de la Cruceni

¹⁵ Și la Barca, în Slovacia de E, s-a observat aceeași succesiune Otomani II—III = Barca II—I (L. Hájek, în *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit*, Nitra, 1958, p. 59 și urm.)

¹⁶ A. Vulpe, *Arte und Beile*, p. 56 și 59.

¹⁷ Tipuri de arme, care, după Hänsel, se situează în FD III și în pragul MD I. După mine aceste arme ar trebui să corespundă fazei Otomani III, cel mult tranziției II—III.

¹⁸ În cuprinsul culturii Otomani au fost descoperite mai multe inele de buclă (Lockenringe), care pot servi la datare și sincronizare, cu atât mai mult cu cît există deja un studiu asupra acestor obiecte în raport cu periodizarea culturii Monteoru (E. Zaharia, *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 103 și urm.). Hänsel citează studiul (vol. I, p. 113), dar nu îl exploatează pentru sincronizarea culturilor. După schema lui Hänsel, tipul de inel de buclă întîlnit în ultima fază a culturii Monteoru (faza II B) se datează în MD I și MD II. Tipul specific perioadei post-Monteoru II B este situat de Hänsel în intervalul MD II, III și SD I. Succesiunea relativă a inelelor de buclă la Hänsel corespunde așadar cu cea a Eugeniei Zaharia. Este drept că durata unui tip poate fi mai lungă. Apariția lui într-un anumit context nu presupune deci, o sincronizare a aceluși context cu alte culturi. Este totuși interesant de observat că tipurile tîrzii de inele de buclă ce apar în mediul Otomani III (ași zice mai degrabă IV) la Otomani (I. Ordentlich, *Dacia*, N.S., IV, 1960, pl. 16/14), la Megyaszó (F. Tompa, 24/25, *BerRGK*, pl. 45/18) sau Barca sînt cele mai tîrzii din cadrul culturii Monteoru, unde sînt atestate, fie în faza ultimă II B, fie în etapa următoare (cultura Noua). Cum prin bronzurile descoperite în contexte sigure Noua ne aflăm în pragul sau chiar în perioada depozitelor de tip Uriu—Dragomirești, rezultă că Otomani III = Monteoru II, această relație fiind urmată mijlocit de bronzul final, respectiv orizontul de depozite, Uriu—Dragomirești și culturile ce le implică. Remarcăm doar că această succesiune de relații tipologice cu implicații stratigrafice este în acord cu observațiile făcute mai sus asupra cronologiei culturii Otomani.

¹⁹ *Arte und Beile*..., p. 69 și fig. 2. Este probabil că evoluția topoarelor cu disc de tip A să continue paralel cu cea a celor de tip B 1.

(jud. Timiș)²⁰, confirmă partea finală a acestei scheme. Este de remarcă că autorul a avut în această zonă la dispoziție mai multe cimitire și foarte puține depozite. Situația de la Belgrad-Karaburma este aproape identică cu cea de la Cruceni²¹. Această din urmă descoperire oferă avantajul de a fi dat la iveală un număr mai mare, mai variat de tipuri de bronzuri. Este de remarcă mai ales persistența topoarelor cu disc de tip B 1 (Nestor) în faza Cruceni I. Această fază precede nemijlocit Ceramica neagră cu caneluri (Cruceni II), care poate fi pusă în legătură cu bronzurile de tip Uriu-Dragomirești, prin vasul depozitului de la Cornuțel²². Elucidarea cronologiei acestei zone însă nu va începe decît o dată cu săparea așezărilor. Pînă acum s-a făcut puțin în acest sens.

Faptul că cimitirul de la Cîrna este primul de acest fel, săpat integral și publicat în condiții satisfăcătoare, a trezit pe bună dreptate interesul cercetării. Hănsel încearcă primul o împărțire pe faze.

Deoarece la Cîrna nu s-au găsit obiecte de bronz tipice, Hănsel încearcă să dateze cîteva tipuri de vase cu ajutorul altor descoperiri similare ce sînt însă asociate cu bronzuri. Acestea din urmă sînt datate potrivit schemei general adoptate de autor și față de care am exprimat mai sus o poziție critică. Procedînd deci de așa manieră, Hănsel distinge trei faze de evoluție, fiecareia fiindu-i caracteristice anumite forme ceramice (vezi p. 139 și anexa 12).

Interesează aici doar primele două, care cuprind majoritatea mormintelor. Raportată pe plan situația nu corespunde unei stratigrafii orizontale, mormintele plasîndu-se fără nici o ordine cronologică în planul cimitirului. Acest fapt, deși teoretic ar putea corespunde realității, este infirmat de *analiza internă* a cimitirului, făcută recent de R. Hachmann²³. Acesta, spre deosebire de Hănsel, făcînd abstracție de orice analogie mai depărtată, indiferent dacă este sau nu datată cu bronzuri, a folosit doar elementul cel mai bogat din materialul arheologic de la Cîrna, și anume decorul. Analizînd combinația diverselor motive ornamentale, Hachmann a obținut o stratigrafie orizontală foarte clară, ceea ce îi confirmă pe deplin concluziile: cimitirul de la Cîrna are două faze ce se dezvoltă destul de regulat în planul cimitirului, de la NE spre S. Aceste două faze însă nu se acoperă decît parțial cu cele stabilite de Hănsel²⁴.

Situația de la Cîrna ilustrează elocvent, după părerea mea, erorile ce pot rezulta din aplicarea unei scheme cronologice rigide, unilateral construite, pentru citirea evoluției unei unități social-culturale, cum ar fi un cimitir sau o cultură materială.

Pentru a termina tot cu probleme de ordin metodologic, voi exprima, în încheiere, punctul meu de vedere, împărtășit și de alți arheologi români,

²⁰ Materialul este în întregime nepublicat (vezi doar topoarele cu disc la A. Vulpe, *Arte und Beile...*, nr. 321, p. 73). O primă încercare de periodizare a cimitirului a fost făcută de K. Horedt, în *Studii și comunicări. Muzeul Brukenhthal*, 13, 1967, p. 137 și urm.

²¹ Informație orală de la B. Hănsel. Materialul de la Belgrad-Karaburma este nepublicat.

²² I. Stratan, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 523.

²³ În *Germania*, 46, 1968, p. 368 și urm.

²⁴ Ar fi de adăugat că, după părerea mea, slaba evoluție a decorului nu justifică pentru necropola de la Cîrna o durată de circa 300 de ani, cum presupune V. Dumitrescu (*Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961, p. 305). De ce să nu presupunem o durată de 100—150 de ani, ce ar fi mai potrivită pentru a explica problemele demografice puse de studiul comunității de la Cîrna? (Vezi în acest sens Hachmann, *op. cit.*, p. 369).

referitor la cronologia epocii bronzului. Schema Reinecke trebuie definitiv abandonată pentru SE Europei. Înlocuirea ei cu o schemă întemeiată pe elemente din mediul local se impune. Hänsel ne-a adus pentru aceasta un însemnat ajutor. Prin lucrarea lui a fost pusă în lumină, mai mult poate ca oricând pînă acum, o perioadă care, deși scurtă, se ilustrează printr-o mare varietate de descoperiri de bronzuri. Faptul însă că cercetarea așezărilor progresează lent și în mod inegal în spațiu, nu poate fi o scuză pentru a da acestui sistem cronologic, bazat doar pe depozite sau morminte izolate, pretenția de valabilitate generală pe plan cultural și istoric.

Paralel cu schema lui Hänsel, cred că trebuie să se stabilească anumite relații cronologice pe zone restrînse (aria unei culturi de exemplu), ținînd seama în primul rînd de datele stratigrafice atîtea cîte sînt. În măsura posibilului, să legăm aceste zone restrînse între ele, punîndu-le în ecuație. Acolo unde nu putem exprima relații de acest fel, trebuie să așteptăm pînă ce faptele o vor permite. În România avem deja cîteva zone bine periodizate stratigrafic (jumătatea de est a țării, cu culturile Monteoru, Costișa, Tei și Noua, aria culturii Otomani, cultura Suciului prin cimitirul de la Lăpuș etc.). Legarea acestor unități între ele nu este departe și pe linia aceasta merg cei mai mulți dintre cercetătorii români. Desigur acest punct de vedere va duce la o exprimare foarte complexă a faptelor, în care elemente de stratigrafie trebuie combinate cu tipuri de obiecte și cu tipuri de depozite. Dar este singura cale sigură. O schemă tip Reinecke sau una pe cicluri de trei, luate cîte trei, ca la Hänsel, deși ne ispitesc prin claritatea lor, foarte utile dacă le limităm doar la studiul obiectelor de bronz, nu ne duc departe în domeniul istorico-cultural.

Desemnarea perioadelor unei epoci trebuie făcută numai pe baza examinării complexe a structurii interne a culturilor materiale, care reflectă procesul istoric al evoluției sociale și economice. Pentru spațiul carpato-dunărean, în care se include și teritoriul actual al României, nu avem o cezură importantă decît la sfîrșitul neoliticului (al culturilor Cucuteni, Gumelnița etc.) și la cucerirea Daciei de către Traian în 106 e.n. Desigur, există multe frămîntări în tot acest răstimp, dar nici una nu este generală, permițînd tragerea unor linii de cezură istorică. Continuitatea culturii materiale poate fi mereu demonstrată cu ajutorul materialului arheologic. De aceea și periodizarea internă a epocii bronzului va fi totdeauna supusă controverselor. Aici în România, sîntem înclinați mai degrabă să folosim un limbaj flexibil²⁵, fără multe implicații, un fel de jargon arheologic. Pentru epoca bronzului vom distinge astfel mai întîi o perioadă de tranziție de la neolitic, în care se situează mulțimea de grupe și complexe mari culturale, în general mai puțin cunoscute, ce succed marilor culturi neolitice. Urmează apoi o perioadă timpurie, în care fenomenele de tranziție capătă o formă stabilă (este evident că pe măsura progresului cercetării, noțiunea de „perioadă de tranziție” se va reduce, pentru a dispărea, fiind inclusă în perioada timpurie a bronzului). Perioada mijlocie a bronzului cuprinde evoluția paralelă a culturilor stabile și bine delimitate zonal, rezultate în general din culturile mai largi ale bronzului timpuriu (în linii mari această perioadă corespunde perioadelor Reinecke A — C sau

²⁵ Acest punct de vedere l-am redat și în introducerea la *Ärte und Beile...*, p. 1 și urm.

Hänsel FD și MD la un loc). În sfârșit, perioada tirzie începe o dată cu procesul de difuzare accelerată a elementelor culturale locale pe spații întinse și cu unificarea culturală (fenomenele Gáva în bazinul Tisei și Noua în jumătatea răsăriteană a României).

Această expunere nu este o periodizare propriu-zisă, ci reprezintă doar necesitatea de exprimare a stadiului cercetărilor, fără să implice o schemă rigidă și putînd fi adaptată oricărei situații prilejuite de viitoare descoperiri.

ZU DER MITTELBRONZEZEITLICHEN CHRONOLOGIE VON B. HÄNSEL

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser stellt die bereits im Titel miteinbegriffene Wichtigkeit der Arbeit von B. Hänsel fest. Das chronologische System Hänsels wird methodologisch und vom Standpunkt der Ergebnisse der rumänischen archäologischen Forschung erörtert. Da in nächster Zeit der Verfasser eine Besprechung in deutscher Sprache vorbereitet, die alle hier vertretenen Meinungen enthalten wird, ist eine detaillierte Zusammenfassung jetzt überflüssig.